

DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.37075/AIR.2021.03.01](https://doi.org/10.37075/AIR.2021.03.01)

РИМСКАТА IUSTITIA NATURALIS И СЪВРЕМЕНОТО ПРАВОСЪДИЕ НА ПОЗИТИВИСТИТЕ

ROMAN IUSTITIA NATURALIS AND MODERN POSITIVIST JUSTICE

Леонид Кофанов¹

SUMMARY

The modern definition of „justice“ is too narrow compared with the famous Roman classical notion of *iustitia* (synonym for justness), presented as the constant will „granting everyone his“. Ancient thinkers coupled the concept of justice with natural law, which, unfortunately, modern legal theory has almost lost.

The study notes that the „justice“ concept appeared in Ancient Greece during the VI – II centuries BC in the philosophy of Pythagoras, Plato, Aristotle, and the Stoics. Plato already contrasted such an understanding of justice as the will to „give each his own“ with the will based on the power of the strong. In the first century BC, Cicero stated that justice is emerging from natural law, based not on fear and strength but on the natural principles of love, friendship, trust and consent that unite people. Since these principles do not apply equally at diverse levels (in the family, between

---

¹ Проф. д.н. Леонид Кофанов, Катедра по международно право, Руския държавен университет по правосъдие, Ръководител на Центъра по история на римското право и европейските правни системи на Института по световна история на Руската академия на науките, имейл: leokofanov@yandex.ru (Prof. DSc. Leonid Kofanov, Department of international law of the Russian state University of Justice (Moscow, Russian Federation), head of the Centre for the history of Roman law and European legal systems of the Institute of World History of the Russian Academy of Sciences, email: leokofanov@yandex.ru).
Превод от руски доц. д-р Константин Танев.

friends, between trade partners, between fellow citizens, between foreigners, etc.), these principles do not operate in the same way, then the main task of justice is honestly (*honeste*) allocate to each his own. The Roman lawyer and philosopher argues that human laws that reject *iustitia naturalis* lead to lawlessness and the collapse of society. Objecting to Carneades, who argued that natural justice is stupidity, and real civil justice is based on protecting the benefit, utility (*utilitas*) of the strongest, Cicero argues that without mutual love, trust and friendship, the general benefit of society as a whole, based on the fundamental concept of honesty (*honestum*), suffers. The Roman classical jurists and Justinian compilers adopted these principles in the famous definition of *iustitia*.

Unfortunately, modern positivism, in its extreme manifestation of „pure law“, has abandoned the ideas of „natural justice“, separating the principles of morality based on nature, that is, customary law, as a centuries-old practice of regulating relations in society, has significantly weakened the principles of natural unity of people in societies of all levels, including the international human community.

KEY WORDS

Justice, Natural Law, Positive Law, *Δικαιοσύνη*, *Iustitia Naturalis*, *Ius Suum Cuique Tribuere*, Honesty (*Honestum*), Benefit (*Utilitas*)

„С никакъв закон не може да се потвърди това, което се забранява от природата“ (*Quae rerum natura prohibentur, nulla lege confirmata sunt*). Целз, 17-та Кн. Дигести D. 50.17.188.1.

Юридическото понятие „правосъдие“ от гледна точка на поддръжниците на днешното позитивно право обичайно се определя като „форма на държавна дейност, която се състои в разглеждане и решаване от съда на представените пред него дела – за углавни престъпления, граждански спорове и... се осъществява по установен от закона ред“. Към това обичайно се добавят принципите на откритост на производството и равноправие на страните². Разбира се, такова определение едва

---

² А. Я. Сухарев, и В. Е. Крутских (ред.). *Большой юридический словарь*. 3-е изд. перераб. и доп. Москва, Инфра-М, 2003, с. 421.

ли може да бъде наречено изчерпателно. В последно време все повече се пише за изискването за справедливост на съдебното решение³.

Общозвестно е, че основата на днешното европейско право е римското класическо и юстинианово право, чиито опит за развитие и рецепция запазват своето значение и в наше време. Римските юристи разработили цяла серия от понятия, принципи и определения в областта на правото и правосъдието. Във връзка с това е интересно да се обърне внимание към римското правно понятие *iustitia*, което едновременно означава „правосъдие“ и „справедливост“. Както много правилно е отбелязал испанският романист А. Торент „римското право е великолепен инструмент за критика на позитивното право“⁴. Той също уточнява, че като се започне от античния свят чак до наши дни понятието „юстиция“ е едно от най-дискутираните не само от юристите, но и от философите и средновековните християни. Особено ожесточени спорове за определението на правосъдието се водят днес между поддръжниците на естественото право (*ius naturale*) и позитивистите⁵. За така нареченото „чисто право“ от позитивистите на XX в., които като се стремили да отделят от правото „неправото“, а от правосъдието неговата естественоправна компонента, достатъчно подробно пише Ф. Гало⁶. Да се разгледат теоретичните основи на древноримското понятие „правосъдие“ и да се сравнят със съвременната теория на позитивизма – това е основната задача на настоящата статия.

Да се обърнем към известното определение за *iustitia* на римския юрист Улпиан, съгласно което:

---

³ Вж., например: М. И. Клеандров. Правосудие и справедливость как фундаментальная ценность культуры. *Диалог культур: ценности, смыслы, коммуникации. XIII Международные чтения, 16 – 13 мая 2013*. Санкт-Петербург, СПбГУП, 2013, с. 587 – 595; Г. В. Номоконов. Понятие правосудия и его отличительные признаки. *Современные научные исследования и инновации* 9 (2017) [онлайн] <https://web.snauka.ru/issues/2017/09/84373> [доступ: 14.09.2020]; Рундквист, А. Н. Справедливость как обязательное требование к судебному решению. *Юридические исследования* 6 (2018), с. 14–23. DOI: 10.25136/2409-7136.2018.6.22925.

⁴ A. Torrent Ruiz. Fundamentos del derecho europeo (derecho romano-ciencia del derecho europeo). *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña* 11 (2007), p. 941 – 995. p. 973. Вж. също *idem*. El derecho romano como instrumento para la crítica del derecho positivo. *Juan B. Vallet de Goytisolo (hom.)*, Vol. 1. Madrid, Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España, 1988. p. 753 – 764.

⁵ A. Torrent Ruiz. El concepto de *iustitia* en los juristas romanos. *Revista internacional de derecho romano* 21 (2018), p. 90 – 113, p. 91 s.

⁶ F. Gallo. Definizione Celsina e dottrina pura del diritto. *Teoria e storia del diritto privato*. IV. Torino, Giappichelli, 2011, p. 37 – 163.

„Правосъдието е неизменната и постоянната воля да се предоставя на всеки неговото. §1. Предписанията на правото са следните: да се живее честно, да не се вреди другиму, да се отдава всекиму неговото“⁷.

Литературата, посветена на това определение, е огромна⁸, при което интерпретациите на разглеждания текст са много различни между естественоправниците и позитивистите. Като правило позитивистите отделят само първата част на това определение, като приемат втората с предписанията „да се живее честно“, „да не се вреди другиму“ като

⁷ D. 1.1.10 Ulp. l. I reg. Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi. 1. Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.

⁸ Вж. напр.: L. Wenger, *Suum cuique in antiken Urkunden*. A. Lang, und J. Lechner, und M. Schmaus (hrsg.) *Aus der Geisteswelt des Mittelalters. Studien und Texte*. M. Grabmann zur Vollendung des 60. 2. *Supplément a la revue néoscholastique* 1935, S. 1415 – 1425; A. Burdese. Sul concetto di giustizia nel diritto romano. *Annali di storia del diritto* 14 – 17 (1970-1973), p. 103 – 119, p. 108; M. Kaser. Zum 'jus'-Begriff der Römer. *Essays in Honour of Ben Beinart: Jura Legesque Antiquiores Necnon Recentiores. Vol. II. University of Cape Town. Faculty of Law*. Cape Town, Juta & Co., 1977, p. 63 – 81, S. 67; W. Waldstein. Zu Ulpian's Definition der Gerechtigkeit (D.1,1,10 pr.). *Festschrift für Werner Flume zum 70. Geburtstag, 12. Bd. 1*. Köln, Otto Schmidt, 1978, S. 213 – 232, 225 s.; 230; idem. Ist das 'suum cuique' eine Leerformel? *Studia et documenta historiae et iuris* 61 (1995), S. 179 – 215, 186ss.; idem. Zur juristischen Relevanz der Gerechtigkeit bei Aristoteles, Cicero und Ulpian. *M. Beck-Mannagetta, et al. (Hrsg.). Rechtsethik Band 3, Der Gerechtigkeitsanspruch des Rechts, Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 65. Geburtstag*, Wien, New York, 1996, S. 1 – 71, 64; U. von Lübtow. De iustitia et iure. *ZRG RA* 66 (1948), s. 458 – 565; M. Diesselhorst. Die Gerechtigkeitsdefinition Ulpian's in D. 1,1,10pr. Und die Praecepta iuris nach D. 1,1,10,1 sowie ihre Rezeption bei Leibniz und Kant. *Behrends O., Diesselhorst, M. Voß W. E. (Hrsg.). Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlaß des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach, Gremer, 1985, pp. 185 – 211, 185; 190ss.; T. Honoré, *Ulpian. Pioneer of Human Rights*. Oxford – New York, OUP, 2002, p. 215ss.; Van Den Bergh, G. Jedem das Seine. *Forum historiae iuris* March 8 (2005), §§ 8 – 10, [online] <https://forhistiur.net/en/2005-05-van-den-bergh/?l=de> [access 14.09.2020]; F. Gallo, Fondamenti romanistici del diritto europeo: a proposito del ruolo della scienza giuridica. *M. P. Baccari, e C. Cascione (a cura di). Tradizione romanistica e Costituzione. II*. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 2006, p. 1949 – 1987; M. Pani, La giustizia distributiva da Simonide a Ulpiano. *C. Cascione e C. M. Doria (a cura di). Fides Humanitas Ius. Studi in onore di L. Labruna. VI*. Napoli, Editoriale scientifica, 2007, p. 3953 – 3968; G. Falcone, Ius suum cuique tribuere. *AUPA* 52 (2007-2008), p. 135 – 176; A. Sicari. 'Suum cuique tribuere' nell'esperienza giuridica romana: 'duttilità' di un principio fra valori e diritto. *Roma e America. Diritto Romano Comune. Rivista di diritto dell'integrazione e unificazione del diritto in Eurasia e in America Latina* 35 (2013), p. 9 – 82; A. Corbino, Ius suum cuique tribuere. Osservazioni minime sulla definizione ulpiana di giustizia (D. 1,1,10 pr. e Rhetor. ad Her. 3,2,3). *Homenaje al A. Torrent*. Madrid, Editorial Dykinson, 2016, p. 155 – 165.

твърде абстрактна и морализаторска, лишена от правна конкретика⁹. Първата му част, където правосъдието се разбира като „неизменната и постоянната воля да се предоставя всеки му неговото“, която се повтаря и в „Институциите“ на Юстиниан, те свързват с началата на европейското позитивно право¹⁰. Въпреки това много от съвременните романисти, които интерпретират улпиановото определение за „юстиция“ от позицията на естественото право, намират своята позиция за „анти-позитивистка“¹¹. В частност в някои от техните работи се отбелязва, че при римските юристи, така както и при Цицерон, такива качества, като постоянство, неизменност, вечност се приписват на естественото право¹². А в разглежданото от нас определение на Улпиан *iustitia* се определя като „неизменна и постоянна воля“. Така по-младият съвременник на Улпиан, Макробий, който също е смятал, че „за правосъдието е свойствено да запазва за всеки това, което му принадлежи“¹³, вярва едновременно с това, че „за правосъдието е свойствено да се свързва с висшия и божествения разум и да запазва с него вечен съюз“¹⁴.

Изобщо трябва да се отбележи, че Улпиановото определение за правосъдие, като неименна воля *ius suum cuique tribuendi*, в никакъв случай не е било чисто нововъведение на римското право. Съгласно Платон първият, който е определил правосъдието чрез характеристиката да „да се отдава всекиму дължимото“ още древногръцкият поет от VI в. до н.е. е Симонид Кеоски¹⁵. Същият принцип срещаме и у съвременни-

⁹ M. Talamanca. Relazione in Fondamenti del diritto europeo. P. P. Zamorani, A. Manfredini, P. Ferretti (a cura di). Atti del Convegno 2004, Torino, 2005, p. 35 – 43.

¹⁰ Inst. I. 1 pr. Iustitia est constans et perpetua uoluntas ius suum cuique tribuens.

¹¹ Вж., напр.: Waldstein (1995). S. 179 – 215; A. Schiavone. Giuristi e principe nelle Istituzioni di Ulpiano: un'esegesi. *Studia et documenta historiae et iuris* 69 (2003), p. 3 – 56. 20 s.; V. Marotta. 'Iustitia', 'vera philosophia' e 'natura'. Una nota sulle 'Institutiones' di Ulpiano. D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007, p. 564.

¹² Y. Thomas. Imago naturae. Note sur l'institutionnalité de la nature à Rome. Théologie et droit dans la science politique de l'État moderne. *Actes de la table ronde de Rome (12 – 14 novembre 1987)*. Rome, École Française de Rome, 1991, p. 201 – 227, p. 203 s.; A. Schiavone. Il giusnaturalismo dalla Grecia a Roma. Per una storia del giusnaturalismo romano. D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007, p. 3 – 10; Marotta (2007). p. 592.

¹³ Macr. In somn. Scip. I. 8. 7-8: iustitiae servare unicuique, quod suum est.

¹⁴ Macr. In somn. Scip. I. 8. 9: iustitiae ita cum supera et divina mente sociari, ut servet perpetuum cum ea foedus imitando.

¹⁵ Plat. Res publ. I. 331e: Λέγε δῆ, εἶπον ἐγώ, σὺ ὁ τοῦ λόγου κληρονόμος τί φῆς τὸν Σίμωνίδην λέγοντα ὀρθῶς λέγειν περὶ δικαιοσύνης; Ὅτι, ἢ δ' ὅς, τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστῳ ἀποδιδόναι δίκαιόν ἐστι – „Какви думи на Симонид за правосъдието смяташ за правилни? – Точно това, че е справедливо да отдаваш всекиму дължимото“.

ка на Симонид, известният философ Питагор и неговите ученици¹⁶. Но и самият Платон определял правосъдието като „свойство да се отдава всекому според заслугите“ и като „свойство за служение на законите“¹⁷. По същият начин определят правосъдието Аристотел¹⁸ и ранните стоици Хризип¹⁹ и Зенон²⁰.

По-нататък според Платон правосъдието съществува „съобразно природата“, а ако човек господства „въпреки природата“, то това е беззаконие²¹. Също така и Аристотел утвърждава, че държавното правосъдие бива два вида – по природата и по закона²², при което природно-

¹⁶ Arist. Nic. eth. V. 8. 1132b 21: Δοκεῖ δέ τισι καὶ τὸ ἀντιπεπονθὸς εἶναι ἀπλῶς δίκαιον, ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι ἔφασαν· ὀρίζοντο γὰρ ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθὸς ἄλλῳ. – „По мнението на някои правосъдието – това е отдаване според заслугите, така например смятали питагорейците; те определяли правосъдието просто като „отдаване другиму според неговите заслуги“.

¹⁷ Plat. Def. 411 d-e: Δικαιοσύνη ὁμόνοια τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτήν, καὶ εὐ ταξία τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν πρὸς ἀλλήλα τε καὶ περὶ ἀλλήλα· ἕξις διανεμητικὴ τοῦ κατ' ἄξίαν ἕκαστῳ· ἕξις καθ' ἣν ὁ ἔχων προαιρετικὸς ἐστὶν τῶν φαινομένων αὐτῷ δικαίων· ἕξις ἐν βίῳ νόμου ὑπήκοος· ἰσότης κοινωνικὴ· ἕξις ὑπηρετικὴ νόμων. – „Правосъдието: хармония на душата със самата себе си, съвършен порядък на частите на душата помежду им и във всичко, което е свързано с тяхно взаимодействие, свойството за отдаване всекому според заслугите; състояние, което води до предпочитание на това, което изглежда правомерно; свойството да се подчинява на закона в продължение на целия живот; социалното равенство; свойството да се служи на законите“. По-подробно за естественото право и философията на Платон и стоиците вж.: A. Neschke-Hentschke. *Il diritto naturale nell'antica Grecia. Platone e gli stoici. D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007, p. 11 – 55.

¹⁸ Ps. Aristot. De virt. 1250.12: Δικαιοσύνη δ' ἐστὶν ἀρετὴ ψυχῆς διανεμητικὴ τοῦ κατ' ἄξίαν. – „Правосъдието пък – това е добродетелното свойство на душата да разпределя според заслугите“.

¹⁹ Crisipp. SVF III, p. 63 n. 262: Δικαιοσύνη ...ἕξις διανεμητικὴ [ἀπονεμητικὴ] τοῦ κατ' ἄξίαν ἕκαστῳ. „Правосъдието... способността да се разпределя [отдава] всекому по заслугите“; SVF III, p. 65, n. 266: ἐπιστήμη ἀπονεμητικὴ τῆς ἀξίας ἕκαστῳ. – „умението да се разпределя всекому по заслугите“. Срв. SVF III, p. 60 n. 256; p. 69 n. 280.

²⁰ Plut. De stoic. Rep. 1034c: Ἀρετὰς ὁ Ζήνων ἀπολείπει πλείονας κατὰ διαφορὰς ὥσπερ ὁ Πλάτων, ὅτιον φρόνησιν ἀνδρείαν σωφροσύνην δικαιοσύνην, ὡς ἀχωρίστους μὲν οὖσας ἐτέρας δὲ καὶ διαφερούσας ἀλλήλων. – „Зенон, както и Платон, отбелязвал по-важна разновидност сред добродетелите тази, ...която науката на човешкия здрав разум свързва с правосъдието, разделението между едните и другите на неразделеното имущество“.

²¹ Plat. Leg. 444d: Οὐκοῦν αὖ, ἔφην, τὸ δικαιοσύνην ἐμποιεῖν τὰ ἐν τῇ ψυχῇ κατὰ φύσιν καθιστάναι κρατεῖν τε καὶ κρατεῖσθαι ὑπ' ἀλλήλων, τὸ δὲ ἀδικίαν παρὰ φύσιν ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἄλλο ὑπ' ἄλλου; – „Следователно, и да се внесе правосъдие в душата, означава да се установят там отношения на власт и подчинение на нейните начала **съгласно природата**, а да се внесе несправедливост – означава да се установи господство на едно начало над друго или подчинение на едно на друго **въпреки природата**“.

²² Arist. Eth. Nicom. 1134b. 18-21: Τοῦ δὲ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστὶ τὸ δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν, καὶ οὐ τῷ δοκεῖν ἢ μή... –

то правосъдие е по-висше от установеното по закон²³. Важно е да се отбележи, че по мнението на древногръцките философи принципът на правосъдието „да се отдава всекому по заслугите“ в никакъв случай не е атрибут на равноправието, а по-скоро регулира справедливото неравенство, така както по природата си хората не могат да бъдат равни по между си. Така както справедливо са отбелязвали питагорейците, че равенството, което е допустимо в отношенията между младите, би било неуместно в отношенията между старите и младите, бащата и сина²⁴. По-нататък едно е свойствено на мъжете, друго на жените, не могат да бъдат равни във всичко гражданите и негражданите, мързеливите и тружениците, честните и измамниците и т.н.

„Държавното правосъдие от части съществува съобразно природата, отчасти – по закона; то е естествено, ако във всичко има еднаква сила и не зависи признаването и не признаването [му от хората]“. Arist. Magn. moral. I. 33. 19: Τῶν δὲ δικαίων ἐστὶ τὰ μὲν φύσει τὰ δὲ νόμῳ. – „Правосъдието може да бъде по природата и установено от законите“.

²³ Arist. Magn. moral. I. 33. 21: Ὅσαύτως ἐπὶ τῶν φύσει δικαίων, μή, εἰ μεταβάλλει διὰ τὴν ἡμετέραν χρῆσιν, διὰ τοῦτ' οὐκ ἔστιν δίκαιον φύσει; ἀλλ' ἔστιν. τὸ γὰρ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ διαμένον, τοῦτο φύσει δικαίων προφανές, ὃ γὰρ ἂν ἡμεῖς θώμεθα καὶ νομίσωμεν. τοῦτο καὶ ἔστι δίκαιον ἤδη καὶ καλοῦμεν κατὰ νόμον δίκαιον. βέλτιον οὖν δίκαιον τὸ κατὰ φύσιν τοῦ κατὰ νόμον. ἀλλ' ὃ ζητοῦμεν, δίκαιόν ἐστι πολιτικόν. τὸ δὲ πολιτικόν ἐστὶν τὸ νόμῳ, οὐ τὸ φύσει. – „Така стоят нещата и със справедливото по природата. Ако в нашето отношение с него то се изменя, това не означава, че няма справедливост по природа. То е. Остава в повечето случаи справедливо и видимо справедливо от природата. Това, че ние определяме и признаваме справедливото, то става после такова и ние го наричаме справедливо по закона. **Справедливото според природата е по-висше от справедливото по закона**, но ние изследваме гражданското правосъдие, а то съществува по закона, а не по природата“.

²⁴ Iambl. De vita Pythag. 180: ἐλεῖ δὲ καὶ ἐν τῇ πρὸς ἕτερον χρεῖα ἔστι τις δικαιοσύνη, καὶ ταύτης τοιοῦτόν τινα τρόπον λέγεται ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων παραδίδοσθαι. εἶναι γὰρ κατὰ τὰς ὁμιλίας τὸν μὲν εὐκαιρον, τὸν δὲ ἄκαιρον, διαπεῖσθαι δὲ ἡλικίας τε διαφορᾶ καὶ ἀξιώματος καὶ οἰκειότητος τῆς συγγενικῆς καὶ εὐεργεσίας, καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους διαφοραῖς ὃν ὑπάρχει. ἔστι γὰρ τι ὁμιλίας εἶδος, ὃ φαίνεται νεωτέρῳ μὲν πρὸς νεώτερον οὐκ ἄκαιρον εἶναι, πρὸς δὲ τὸν πρεσβύτερον ἄκαιρον· οὔτε γὰρ ὀργῆς οὔτε ἀπειλῆς εἶδος πᾶν «ἄκαιρον» οὔτε θρασύτητος, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν τοιαύτην ἀκαιρίαν εὐλαβητέον εἶναι τῷ νεωτέρῳ πρὸς τὸν πρεσβύτερον – „Доколкото и в отношенията с другите има някакво правосъдие, то и за него, както се съобщава, питагорейците давали следните предписания. При общуването [с други] поведението бива **уместно или неуместно, различieto е обусловено от разликата във възрастта**, заслугите, в близостта на родството или според благоденствието или с любимите, другите различия между хората. Така, е вид общение, който при отношенията на млад с млад не изглежда неуместно, а в отношенията [на младия] към по-възрастния – изглежда: гняв или друга заплаха, или дързост [неуместно] и всичко подобно в отношението на младия към по-стария следва да се избягва“.

Принципът на правосъдието „да се отдава всекому неговото“ ни отвежда към древното учение на Питагор, Платон и Аристотел за приятелството²⁵. Според Аристотел приятелството се регулира не само с писаните закони, но и с морала и колкото повече в обществото процъфтява дружбата, толкова по-малко е необходимо правосъдието по писаните закони²⁶. Известното в древността „Питагорейско приятелство“ било своеобразен пример, еталон на човешките взаимоотношения. Питагор, който ненавиждал войната, смятал, че именно на приятелството, като основополагащ институт на естественото право, трябва да се построяват отношенията както между отделните хора, така и между цели държави. За главен принцип на изграждането на приятелските отношения между държавите той приемал взаимното зачитане не на богатствата или на военната мощ на съседния полис, а на природните обичаи, „*ethoi*“.

Аристотел, като обяснявал особеностите на учението на Питагор за приятелството, отделял различните негови нива: една степен на приятелството се установява между мъжа и жената, друга – между бащата и децата, трета – между съгражданите на даден полис, четвърта – между търговците в международната търговия, накрая, пета – между чужденците и между отделните държави. За естественото право във философията на Аристотел достатъчно подробно и точно пише италианският учен Дж. Камбиано²⁷. Между различните нива на приятелството не могат да се използват едни и същи права, едни и същи правила. Главен за регулирането на справедливостта в приятелските отношения Арис-

²⁵ Вж. за това учение: Л. Л. Кофанов. Внешняя система римского права: право природы, право народов и коммерческое право в юридической мысли античности. Москва, Статут, 2015, с. 11 – 23.

²⁶ Arist. Eth. Nicom. 1155a. 23-28: ἔοικε δὲ καὶ τὰς πόλεις συνέχειν ἢ φιλία καὶ οἱ νομοθέται μᾶλλον περὶ αὐτὴν σπουδάζειν ἢ τὴν δικαιοσύνην· ἡ γὰρ ὁμόνοια ὁμοίον τι τῆ φιλίᾳ ἔοικεν εἶναι, ταύτης δὲ μάλιστα ἐφίενται καὶ τὴν στάσιν ἐχθρὰν οὖσαν μάλιστα ἐξελαύνουσιν καὶ φίλων μὲν ὄντων οὐδὲν δεῖ δικαιοσύνης, δίκαιοι δ' ὄντες προσδέονται φιλίας, καὶ τῶν δικαίων τὸ μάλιστα φιλικὸν εἶναι δοκεῖ. – „Приятелиството очевидно обединява и държавите, и законодателите по-усърдно се грижат за задружността, отколкото за правосъдието, тъй като единомислието е това, което изглежда нещо подобно на приятелството, към единомислието се стремят повече от всичко законодателите и от разногласието както от враждебност предпазват [държавата]. **И когато [гражданите] са задружни, те не се нуждаят от справедливост**, докато, бидейки справедливи, те се нуждаят и от задружност, измежду справедливите [отношения] най-справедливи са дружеските“.

²⁷ G. Cambiano. La Retorica di Aristotele e il diritto naturale. Testi e problemi del giusnaturalismo romano. D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). Testi e problemi del giusnaturalismo romano. Pavia, IUSS Press, 2007. p. 59 – 74.

тотел приемал принципът „да се отдава всекому неговото“²⁸. Аристотел различавал два вида правосъдие: неписано, по съществуването си еднакво с природното, и основаното на закона, така както в приятелството той различавал основаното на нравствеността и на закона²⁹. Към приятелството по закон той отнасял, например, договорните отношения в търговията, а към приятелството според нравствена основа – отношенията, основани на доверието³⁰.

Въпреки това във времената на Питагор, Платон и Аристотел на горното разбиране за правосъдието възразявали тези, които смятали, че „Справедливостта... е това, което е по-изгодно на по-силния“³¹ и че „справедливото по природа въобще не съществува“³². Голяма сила на подобно разбиране за справедливостта и правосъдието придобива през III – II в. до н. е., когато елинистическият свят потъвал в разкош, дошъл с разграбването на Изтока. Много успешно тази дискуссия между представителите на Новата академия на Карнеад и стоиците описва Цицерон в своя трактат „За държавата“.

²⁸ Aristot. Eth. Nicom. 9.2.1165a.15: ἐλεῖ δ' ἕτερα γονεῦσι καὶ ἀδελφοῖς καὶ ἑταίροις καὶ εὐεργέταις, ἐκάστοις τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ ἀρμόττοντα ἀπονεμητέον. – „А доколкото различното [се причинява] от родителите, братята, приятелите и благодетелите, то и следва да се отдава всекому неговото, нему е свойствено и подобаващо“.

²⁹ Arist. Eth. Nicom. 1162b. 21-22: ἔοικε δέ, καθάπερ τὸ δίκαιόν ἐστι διττόν, τὸ μὲν ἄγραφον τὸ δὲ κατὰ νόμον, καὶ τῆς κατὰ τὸ χρήσιμον φιλίας ἢ μὲν ἠτικῆ ἢ δὲ νομικῆ εἶναι. – „Подобно на това както правосъдието бива два вида – единият неписаното, а другият по закон, така и в приятелството заради ползата се различава приятелство на нравствена и на законно [основа]“.

³⁰ Arist. Eth. Nicom. 1162b. 26: ἔστι δ' ἢ νομικῆ μὲν ἢ ἐπὶ ῥητοῖς, ἢ μὲν πάμπαν ἀγοραία ἐκ χειρὸς εἰς εἰς χεῖρα, ἢ δὲ ἐλευθεριωτέρα εἰς χρόνον, καθόμολογίαν δὲ τί ἀντὶ τίνος, δῆλον δ' ἐν ταύτῃ τὸ ὀφείλημα κοῦκ ἀμφίλογον, φιλικὸν δὲ τὴν ἀναβολὴν ἔχει διόπερ ἐνίοις οὐκ εἰσὶ τούτων δίκαια, ἀλλ' οἴονται δεῖν στέργειν τοὺς κατὰ πίστιν συναλλάξαντας. – „[Приятелството], основано на закона, това е [отношение] на договорени условия, като цяло или чисто търговски – „от ръка в ръка“, или по свободни от гледна точка на сроковете, но при съгласие кому какво [се причинява]. В тази [разновидност] задълженията са ясни и не са предмет на разногласие, отсрочката се прави приятелски. Затова какво на кого [държавата] в такива случаи не се отнася до знанието на правото, напротив, хората са уверени, че като сключват сделка **на доверие**, трябва да приемат [последствията]“.

³¹ Plat. Res publ. I. 338c (За справедливостта като изгода на по-силния): Ἄκουε δὴ, ἦ δ' ὄς. φημὶ γὰρ ἐγὼ εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον. – „Така слушай. Справедливостта аз мисля, това е, което изгодно на по-силния“.

³² Plat. Leg. 889e-890a: καὶ δὴ καὶ τὰ κατὰ φύσει μὲν ἄλλα εἶναι, νόμῳ δὲ ἕτερα, τὰ δὲ δὴ δίκαια οὐδ' εἶναι τὸ παράπαν φύσει, ἀλλ' ἀμφισβητοῦντας ἀλλήλοισι καὶ μετατιθεμένους αἰεὶ ταῦτα, ἃ δ' ἂν μεταθῶνται καὶ ὅταν, τότε κύρια ἕκαστα εἶναι, γιγνόμενα τέχνῃ καὶ τοῖς νόμοις ἀλλ' οὐδ' ἄν τι φύσει. – „Точно така и добрите по природа са едно, а по закон – друго; справедливото пък по природа не съществува изобщо. Законодателите са в разногласие за него и постоянно внасят тук нови и нови изменения“.

Преди да разгледаме понятието *iustitia* при самия Цицерон, който е възприел много от древногръцката философия и на свой ред е повлиял на концепцията за правосъдие у римските юристи и особено на Улпиан. Най-известното му определение, където „правосъдието – това е справедливост, отдаваща всекиму неговото право в съответствие със заслугите на всеки“³³. Аналогично е и краткото определение, съгласно което „правосъдието се проявява в това, че отдава всекиму своето“³⁴. Но за най-пълното приемам следното определение на Цицерон:

„Правосъдието – това е свойство на душата, да спазва общата полза, като предоставя всекиму неговото според неговите заслуги. Неговите начала произхождат от природата, след това нещо в това понятие е дошло от съображенията за полезност; накрая това понятие, установено от природата и потвърдено от практиката, санкционирали със страха пред закона и религията“³⁵.

Коментар към Цицероновата концепция *iustitia* като цяло и по отношение на цитираното тук определение давали много учени³⁶. В това определение покрай традиционната характеристика „да се предоставя всекиму по неговите заслуги“ се дискутира и произхода на правосъдието от природата. След това според Цицерон естественото правосъдие „по силата на полезността си“ (*ex utilitatis ratione*) се утвърждава „в практиката“ на правоприлагането (*consuetudo*) и чак след това било санкционирано от законите и религията. Тук Цицерон без всякакви обяснения говори за полезността на природната справедливост. Още повече той обуславя осъществяването на правосъдието, „отдаването всекиму по неговите заслуги“ чак след предварителното съобразяване с общата полза.

³³ Cic. Rhetor. ad Her. 3. 2. 3: *Iustitia est aequitas ius uni cuique rei tribuens pro dignitate cuiusque.*

³⁴ Cic. De fin. V. 67: *cernatur... iustitia in suo cuique tribuendo.*

³⁵ Cic. De inv. II. 160: *Iustitia est habitus animi communi utilitate conservata suam cuique tribuens dignitatem. Eius initium est ab natura profectum; deinde quaedam in consuetudinem ex utilitatis ratione venerunt: postea res et ab natura profectas et ab consuetudine probatas legum metus et religio sanxit.*

³⁶ Вж.: В. Biondi. *Il diritto romano cristiano.* Milano, Guiffrè, 1952. p. 94 ss.; L. Perelli. *Il pensiero politico di Cicerone. Tra filosofia greca e ideologia aristocratica romana.* Firenze, La nuova Italia, 1990, p. 117; I. Mastino. „Utilitas valuit propter honestatem“: Cicerone e il principio giuridico dell'utilitas. *Diritto @ Storia* 11 (2013), <http://www.dirittoestoria.it/11/D&Innovazione/Mastino-Cicerone-Principio-giuridico-utilitas.htm>, p. 14.

Той обяснява същността на последната теза в друго определение, съгласно което „да се отдава всекому неговото“, Цицерон изисква „да не се засяга, посветеното на боговете, държавното и чуждото“³⁷, за да се следват още две важни предписания на естественото правосъдие: „никому да не се вреди“ и „да се ползва общото като общо, а частното като свое“³⁸. Последният принцип той обяснява с това, че „частното не съществува по природа“. Нещо повече той приема принципите „никому да не се вреди“ и „да се служи на общата полза“ за фундамент, основа на правосъдието³⁹.

Сега да се върнем към дискусиата на тези гръцки философи, които защитавали правосъдието като отдаването всекому според заслугите с тези, които разбирали правосъдието като право на силния да действа в своя полза. Както и Платон Цицерон в диалога „За държавата“ се противопоставя на тези, които приемат правосъдието като право на по-силния⁴⁰. Според Лактанций в диалога става въпрос за събитията през

³⁷ Cic. De rep. III. 24: *iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, sacra, publica, aliena non tangere.* – „Правосъдието учи да се щадят всички, да се помага на човешкия род, всекому да се отдава неговото, посветеното на боговете, държавното и чуждото да не се пипа“.

³⁸ Cic. De Off. I. 20: *Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria, deinde ut communibus pro communibus utatur, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla natura...* – „Но първото задължение на правосъдието се състои в това, никому да не се вреди, освен ако не е било предизвикано от беззаконие, след това – общото да се ползва като общо, а частното като свое“.

³⁹ Cic. De Off. I. 31: *Referri enim decet ad ea, quae posui principio fundamenta iustitiae, primum ut ne cui noceatur, deinde ut communi utilitati serviatur.* – „Правилно е да се позовава на тези основи на правосъдието, които уточних в началото: първо, да не се вреди никому, второ, да се служи на общата полза“.

⁴⁰ Aug. De civ. Dei. XIX. 21. 1: *Populum enim esse definivit coetum multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iustitia non posse rempublicam; ubi ergo iustitia vera non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta, cum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manaverit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est.* – „Защото народът Цицерон определя като съвкупност от много хора, обединени от взаимното съгласие в правото и общата полза. А какво той нарича съгласие в правото и общата полза, той обяснява в своите разсъждения, като показва, че републиката не може да се управлява без правосъдие. И така където няма истинско правосъдие, там не може да има и право. Защото това, което е по правото, то непременно е и справедливо. А това, което се прави несправедливо, то не може да се прави по правото. Не трябва да се смята и наричат право несправедливите решения на хората. Самите те наричат право това, има като свои източник правосъдието, и лъжа това, което обичайно хората опре-

155 г. до н.е., когато основателят на Новата Академия, философът Карнеад, който пристигнал в Рим като посланик на Атина, започнал да чете лекции на римските младежи за правосъдието в присъствието на Галба и Катон Цензора и събрал всички доводи в защита на *iustitia* в духа на Платон и Аристотел. На втория ден, в отсъствието на Катон, той не оставил от Платоновото правосъдие камък върху камък⁴¹. Като разделил правосъдието на гражданско и естествено, Карнеад признал първото за мъдро, но не за правосъдие, а второто пък признал за правосъдие, лишено от мъдрост⁴². Още повече той приемал, че естественото право изобщо не съществувало, а ако съществува, то е като най-

---

делят неправилния начин на мислене, като че ли правото е това, което е полезно на по-силния“.

⁴¹ Lact. Div. inst. V. 14. 3-5: Carneades Academicæ sectæ philosophus... cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de justitia copiose, audiente Galba et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et justitiam quam pridie laudaverat sustulit; non quidem philosophi gravitate, cujus prudentia firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, justitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia quæ pro justitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. – „Карнеад, философ от школата на Академията... като посланик на атиняните в присъствието на Галба и Катон Цензора, велики оратори от това време, произнесъл подробна реч за справедливостта. 4. Точно на следващия ден той оборил своите тези с обратни твърдения и правосъдието, което ден по-рано толкова прославял, опровергал, и при това не с доказателствена реч на философ, чиито убеждения трябва да бъдат стабилни, а съжденията да се отличават с постоянство, а като ораторско упражнение, при която се защитава като едната, така и другата страна. Обичайно той постъпвал така, за да опровергае мнението на другите хора, отстояващи каквото и да е твърдение. 5. Тази реч, в която се опровергавало правосъдието, Цицерон припомня Фурий, за да защити и прослави, както мисля, че доколкото разсъждавал за държавата, правосъдието, без което държавата не може. Карнеад пък, за да опровергае Аристотел и Платон, защитниците на правосъдието, в първата си реч събрал всичко, което те говорили в защита на правосъдието, че да бъде възможно [по-късно] да го опровергае, както той и постъпил“.

⁴² Cic. De rep. III. 31 (Lact. Div. inst. V. 16. 12): Ita iustitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit, quod illa civilis sapientia sit quidem, iustitia non sit, naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia, – „И така, като разделил правосъдието на две части и нарекъл едната от тях гражданско, а другата естествено правосъдие, Карнеад унищожил и двете, както гражданската правда, която представлява мъдрост, но не и правосъдие, естественото правосъдие, било правда, но е и мъдрост“.

голяма глупост⁴³, приемал, че „всички хора и другите живи същества под ръководството на природата се стремят към изгода за самите тях“, като процъфтявали благодарение на своето могъщество. Егоистичната изгода, ползата (*utilitas*) за сметка на останалите, придобивана чрез грубата сила, Карнеад противопоставял на честността (*honestum, honestas*), като „най-великата глупост“ (*summam stultitiam*), която „вреди сама на себе си, като се грижи за чуждите изгоди“. Затова гражданското правосъдие възприемал изключително като човешки закони, установени в полза на по-силния.

На това Цицерон възразява, че би било най-голямата глупост „да се мисли така, че всичко, което е смислено в законите е справедливо“⁴⁴. Та нали, „можем да отличим добрия закон от лошия само на основата на критерия, предоставен от природата“⁴⁵. Цицерон констатира, че фундамент на правото, основано на природата е способността на чове-

⁴³ Cic. De rep. III. 21: Carneades ergo, quoniam erant infirma, quae a philosophis assererentur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. 3. Eius disputationis summa haec fuit: Iura sibi homines pro utilitate sanxissent, scilicet varia pro moribus; et apud eosdem pro temporibus saepe mutata; ius autem naturale esse nullum: omnes et homines, et alias animantes ad utilitates suas natura ducenti ferri; proinde aut nulla esse iustitiam, aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens. 4. Et inferebat haec argumenta: omnibus populis, qui florent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum, et in egestate ac miseriis iacendum. – „И така Карнеад предвид, че позициите на философите били нестабилни се осмелил да ги опровергае, като, че опровержението им е възможно. 3. Неговите доказателства се свеждат до следното: хората установили за себе си правото, като се ръководили от изгодата, т.е. от правото, различно в зависимост от обичаите, при това за едни и същи хора правата често се изменят в зависимост от обстоятелствата, но **няма естествено право**, всички хора и другите живи същества под ръководството на природата се стремят към собствената си полза, затова справедливост или не съществува изобщо, или, ако някаква съществува, това е най-голямата **глупост**, тъй като сама на себе си вреди, като се грижи за чуждите изгоди. 4. И той привеждал следните доводи: всички народи, процъфтяващи, благодарение на своето могъщество, в това число и самите римляни, чиято власт се разпростира над целия свят, ако само решат да бъдат справедливи, т.е. да върнат чуждото, ще се наложи да живеят в колиби и да влачат живот в бедност и нищета“. (=Lact. Instit. div. V. 16, 2-4).

⁴⁴ Cic. De leg. I. 42: Iam uero illud stultissimum, existimare omnia iusta esse quae s<c>ita sint in populorum institutis aut legibus. – „Но ето какво е най-глупаво от всичко: да се мисли, че всичко, което е в разпоредбите и законите, е справедливо“.

⁴⁵ Cic. De leg. I. 44: Atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi natura<e> norma diuidere possumus. Nec solum ius et <in>iuria natura diiudicatur, sed omnino omnia honesta et turpia. – „Но, що се отнася до нас, това ние можем да отличим добрия от лошия само на основата на мярата, дадена от природата. Като се водим от природата, се отличава не само правото от безправие, но и изобщо честното от всичко позорно“.

ка да обича другите хора, на което са основани такива добродетели като „благородството, любовта към отечеството, чувството за дълг, благодарността“. Затова, потвърждава той, „Ако правосъдието не произхожда от природата, то изобщо не съществува, а правосъдие, което се установява с оглед на изгодата, се унищожавя поради изгодата на други“⁴⁶.

След това Цицерон смята за невярно в основата си да се отделя ползата от честността⁴⁷, единството на които съставлява основата на природата⁴⁸, понеже на всякъде „правилата на ползата и честността са едни и същи“⁴⁹.

Цицерон според мен блестящо и много логично обосновава единството на понятията полза и честност чрез характеристиката на трето понятие – *caritas*, което означава и любов, и взаимна привързаност, уважение и приятелство. Латинското понятие *caritas* Цицерон използва в същото широко значение, в което Аристотел прилагал за гръцкия термин *φιλία*, като описва различните нива и видове любов и приятелство. Та нали тази любов по думите на Цицерон като проявление на честното, действа на различни нива: в отношенията между мъжа и жената, родителите и децата, съседите, съгражданите в държавата, римската държава с нейните съюзници до обединението на цялото човечество в

⁴⁶ Cic. De leg. I. 42: nulla sit omnia iustitia, si neque natura est, eaque quae propter utilitatem constituitur utilitate illa convellitur, 43. Atqui si natura confirmatura ius non erit, uirtutes omnes tollantur. Vbi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae uoluntas poterit existere? Nam haec nascuntur ex eo quod natura propensi sumus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris est. – „Ако правосъдието не произхожда от природата, то въобще не съществува, а това правосъдие, което се установява с оглед на изгодата, се унищожавя от съображението за изгодата на другите. 43. Още повече, ако правото не се потвърждава от природата, то всички добродетели се унищожават. И всъщност къде биха могли да съществуват благородството, любовта към отечеството, чувството за дълг, желанието да се служи на ближния и да му се оказва благодарност? Нали всичко това се поражда от това, че **ние по природата си сме склонни да обичаме хората**, а това е и **основата на правото**“.

⁴⁷ Cic. De Off. III. 119: nam ut utilitatem nullam esse docuimus quae honestati esset contraria sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. – „Както ние доказвахме, че не съществува полза, която да е против честността, така и потвърждаваме, наслаждение е противно на частността“.

⁴⁸ Cic. De Off. III. 101: Pervertunt homines ea quae sunt fundamenta naturae cum utilitatem ab honestate seingunt. – „**Като се отделя ползата от честността, хората извращават това, което съставлява основата на природата**“.

⁴⁹ Cic. De Off. III. 74: Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso; nam eadem utilitatis quae honestatis est regula. – „Но може ли така, че понякога в такива неща едно изглежда полезно, а друго честно? Това е лъжливо, **правилата на ползата и честността са едни и същи**“.

едно цяло⁵⁰. Нещо повече – главното свързващо звено на всички тези видове любов и приятелства е „съединяването на ползите“ (*communicatio utilitatum*). И именно това съединяване съобразно разнородните интереси на семейството, рода, търговското партньорство, корпорациите, отделния народ, държавата и накрая цялото човечество се състои в истинската сила на единството в постигането на общата полза. Именно „такова състояние на душата, проявяващо се в това, че да отдава всекиму неговото, съобщество на обединението на всички хора, ...щедро и равно защитаващо ги“, нарича Цицерон правосъдие⁵¹.

По такъв начин, заключава Цицерон, самата „полза станала важна заради честността, без която ползата не би била възможна“⁵².

⁵⁰ Cic. De fin. V. 65: in omni autem honesto, de quo loquimur, nihil est tam illustre nec quod latius pateat quam coniunctio inter homines hominum et quasi quaedam **societas** et **communicatio utilitatum** et ipsa **caritas** generis humani. quae nata a primo satu, quod a procreatoribus nati diliguntur et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sensim foras, cognationibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiiis, post vicinitatibus, tum civibus et iis, qui publice socii atque amici sunt, deinde totius complexu gentis humanae. – „Сред всички проявления на честното, за които ние говорим, няма нищо по-забележително и по-важно обединението на хората един с друг и даже на техни сдружавания, съединение на ползите и самата любов, която обединява човешкия род, като се започне преди всичко с това, че децата са любими на техните родители, и целия дом е обединен с връзките на съпружеството и потомството. Постепенно тази любов се разпространява в света, отначало в роднините на мъжа, след това – на жената, след това – на съседите, след това – на съгражданите и тези, които са съюзници и друга държава, а след това – на целия човешки род“.

⁵¹ Cic. De fin. V. 65: quae **animi affectio** suum cuique tribuens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis humanae munifice et aequè tuens **iustitia** dicitur... – „Такова **състояние на душата** се проявява в това, че да се отдава всеки му неговото, общността от съединяването на всички хора, за която аз говоря, щедро и по равно защитаваща ги, се нарича **правосъдие**...“.

⁵² Cic. De Off. III. 40: Incidunt multae saepe causae, quae conturbent animos utilitatis specie, non, cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est), sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste; fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adiutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam, quod erat utile, patriae consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque **utilitas valuit propter honestatem**, sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. – „Често възникват предположение, кой довеждат умовете до объркване с привидната полезност, когато хората разсъждават не за това дали им трябва да се откажат от честността заради значението на ползата (нали именно това е безчестно), но за това възможно ли е да извършат това което изглежда полезно, без да се покрият с позор. Когато Брут е лишил от империиум своя колега Колатин е могло да изглежда, че той постъпва несправедливо, та нали по времето на изгонването на царете Колатин е бил съюзник на Брут и негов помощник в осъществяването на неговите замисли. Но когато гражданите

Действително Цицерон чрез различни примери и в частност от международната търговия доказва, че истинската „полза“ и „изгода“ са неразделими с понятията „честност“ (*dignitas*) и „добросъвестност“ (*fides*)⁵³. Древногръцкият историк Полибий смята, че римляните покорили целия свят именно благодарение на приятелското съгласие на римските граждани помежду им⁵⁴, което Цицерон наричал „консенсусът на римския народ“ (*consensus populi Romani*)⁵⁵. Особено успешно римският институт на приятелството се е развивал в областта на международното право и търговията, където отколе господствал институтът на римската *fas*, т.е. на естественото право – правото на гостоприемство⁵⁶. Много интересни коментари към понятието *ius hospitii*, както и за *fas* и цялата съвременна историография за архаичния *fas* предлага известният италиански изследовател Ф. Сини⁵⁷.

Накрая именно благодарение на политическото и търговското приятелство през III – I в. до н.е. римляните и родосците чрез връзката на стоическата философия на Панеций Родоски с римската юриспруденция в рамките на международното право *ius gentium* се ражда известният институт на реалните и консенсуалните контракти, чиято главна цел била търсенето и утвърждаването на съгласието между страните на основата на доверието и добросъвестността. Не случайно затова много римски контракти имали за цел не материалния интерес, а заздравяването на нематериалните приятелски връзки. Всъщност каква например е целта на римския безвъзмезден договор „заем“ (*commodatum*) или на

решили да унищожат роднините на Гордия, името на Тарквиниите и царската власт – това било полезно, да се погрижат за отечеството бил дело на толкова честни, че даже самият Колатин бил длъжен да го одобри. По този начин **ползата придобила значение и сила на честност**, без която даже ползата не би била възможна“. За коментар по този фрагмент вж.: Mastino (2013), p. 5 – 26.

⁵³ По-подробно вж. за тази концепция на Цицерон: Кофанов (2015), с. 129 – 141.

⁵⁴ Polyb. fr. 234: „Римляните преуспели благодарение на великите идеи и съгласието на народа“.

⁵⁵ Cic. De repub. I.39: Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus. – „И така казва Сципион Африкански, държавата е достойние на народа, а народът не е всяко съединение на хората, събрани заедно по какъвто и да е начин, а обединение на много хора, свързани по между си със съгласие по въпросите на право и общността на интереси“.

⁵⁶ За *ius hospitii* вж.: Verg. Aen. III. 55; Serv. In Verg. Aen. III. 55: *fas omne et cognationis, et iuris hospitii*... – „целия *fas* и кръвното родство, правото на гостоприемство...“; Serv. in Aen. VI. 438: *Fas obstat iura naturae*. – „Не повелява *fas*, т.е. правото на природата“.

⁵⁷ F. Sini. *Bellum nefandum. Virgilio e il problema del „diritto internazionale antico“*. Sassari, Libreria Dessi Editrice, 1991. pp. 83 – 141.

„договора за поръчка“ (*mandatum*)? За нематериалния интерес на такива договори достатъчно подробно и убедително пише известният италиански романист И. Дзанини⁵⁸. На регулирането на приятелските отношения на основата на общото съгласие бил посветен и консенсуалният договор за дружество.

По такъв начин римското правосъдие се основавало преди всичко на етическите институти на естественото право – любовта и приятелството, а основният принцип на правосъдието, „да се отдава всекому неговото“⁵⁹, бил фокусиран към възстановяването и засилването на тези по мнението на някои позитивисти „неправни“ институти. Моралът, етиката на естественото право за древните римляни били не само неотделими от националното и международното право, но и представлявали основата на всяко право и правосъдие, за което не трябва да забравят и съвременните юристи и съдии.

ОБСЪЖДАНЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Тези изглежда прости и понятни предписания на римското право предизвикват в научната литература най-ожесточените спорове, нерядко отражение на самите противоположни гледни точки: от идеите за всеобща свобода, равенства и братства до неприкритата идеология на нацизма, разделила хората на „истински арийци“ и „подчовеци“, и т.н. Untermenschen. Като започнем с Великата Френска революция в продължение на XIX в. естественото право и правосъдие били изгонени от европейското правосъзнание. Макар и в някои страни на Common Law (Англия, Канада, САЩ) в процесуалното и административното право даже и днес се среща понятие „естествено правосъдие“, което изразява тясната взаимосвързаност между общите правни и морални принципи. То обаче не е свързано по мнението на английските юристи с канонич-

---

⁵⁸ П. Дзанини, Дружба, благодетелство и злоупотреба с правом: собирая сведения в разных типологиях сделок. *Древнее право* 1 (31) (2015), с. 130 – 139.

⁵⁹ По Цицерон (Rhet. ad Her. 3.2.3): Iustitia est aequitas ius uni cuique retribuens pro dignitate cuiusque. – „Правосъдието е справедливост и право да отдава всекому неговото в съответствие с неговото достойнство“. Срни.: Cic. De inv. 2.53.160: iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata, suam cuique tribuens dignitatem. – „Правосъдието е запазване заради ползата свойството на душата, което отдава всекому неговото достойнство“.

ното средновековно право или с философията на „естественото право“ на XVIII в.⁶⁰, а още повече с античната концепция на правосъдието.

Позитивистичната концепция за правосъдието и правото, като продукти на осъзнаването на дейността на човека като не свързани с природните свойства на човешкия морал довеждат до такова уродливо и чудовищно проявление на позитивното право като правото на нацистка Германия. Както е известно на вратите на нацисткия концлагер в Бухенвалд също е било написано „всекиму своето“ (*Jedem das Seine*), но то означавало нещо коренно противоположно на древноримското понятие *ius suum cuique tribuere*⁶¹. Трябва да се отбележи, че германските нацисти съвсем добросъвестно са следвали създаденото от човека право на Германския райх, разделило всички хора на „истински арийци“ и „подчовеци“, на тяхната с позволение казано грешка се е състояла в интерпретацията на римските понятия *iustitia* и *ius* (право) като закони на правосъдието, създадени от самия човек, докато римските юристи имали предвид преди всичко нещо висше, т.е. естественото право, което изобщо отрича института на робството⁶².

В средата на XX в. естественото право започва да се възражда в Европа именно като противопоставяне на нацисткия позитивизъм. В този смисъл е много показателна дискусията, която се разгръща през 1958 г. между привържениците на юридическия позитивизъм Г. Харт⁶³ и Л. Фулър, който продължава традициите на естественото право⁶⁴. Темата

⁶⁰ Вж. за това: G. Maher. *Natural Justice as Fairness*. N. MacCormick, and P. Birks, (eds.). *The Legal Mind: Essays for Tony Honoré*. Oxford, Clarendon, 1986, pp. 103 – 120; K. G. Binmore. *Natural Justice*. Oxford – New York, OUP, 2005, p. xiii + 207; Jones, D. P., and de Villars A. S. *Natural Justice and the Duty to be Fair: Historical Development and General Principles; The Duty to be Fair: Audi Alteram Partem; The Duty to be Fair: The Rule against Bias* [chs. 8 – 10]. *Principles of Administrative Law*. 5th ed. Toronto, Carswell, Thomson Reuters, 2009, pp. 210 – 457; Leyland, P., and Anthony, G. *Procedural Impropriety II: The Development of the Rules of Natural Justice/Fairness; Procedural Impropriety III: The Requirements of Natural Justice/Fairness* [chs. 15 – 16]. *Textbook on Administrative Law*. 6th ed. Oxford – New York, OUP, 2009, p. 342 – 391.

⁶¹ Вж. L. Peppe. *Riflessioni sulla nozione di „iustitia ” nella tradizione giuridica europea*. *Drevnee Pravo* 17 (2007), p. 116 – 127.

⁶² D. 1.1.4 (Ulp.). *...iure naturali omnes liberi nascerentur nec esset nota manumissio, cum servitus esset incognita: sed posteaquam iure gentium servitus invasit... – „...по естественото право всички се раждат свободни, не е имало освобождаване, когато не е имало робство, но след това по правото на народите е възникнало робството“.*

⁶³ H. L. H. Hart. *The Positivism and the Separation of Law and Morals*. *Harvard Law Review* 71 (1958), p. 599 – 629.

⁶⁴ L. L. Fuller. *The Morality of Law*. 2-ed. New Haven, Yale University Press, 1969, p. 630 – 672. Вж. също: L. L. Fuller. *The Morality of Law*. 2-ed. New Haven, Yale University Press, 1969.

на дискусиата бил въпросът за това могат ли съдилищата в Германия да прилагат нацисткото законодателство. Харт смятал, че правото и морала не трябва да се смесват... По мнението на Фулър такъв подход е много опасен, тъй като предлага възможност за конфликт между правото и морала и е неверен по съществуването си. Юридическата обвързаност не може да бъде изведена само от формалните признаци на закона. Правото трябва да носи някакво морално съдържание, което да му придава авторитет.

Днес западноевропейските защитници на естественото право, като се започне с Йозеф Рац⁶⁵, Джон Финис⁶⁶ и Робърт Джордж⁶⁷, все по-високо заявяват възраждането на науката на естественото право⁶⁸. Едностранният евроцентризъм и позитивизъм на отечествената теория на правото, която не допуска дори и на теоретично ниво влияние на етическите институти на естественото право като източник на действащата позитивна система на правото, също така игнорира не само собствения исторически опит на руското право до 1917 г., но и цяла серия от съвременни правни системи. Такива каквито са мюсюлманското право, което признава божествените заповеди на Корана като най-важен свой източник, като индуското право или правната система на конфуцианството, които в значителна степен се опират на естественото право. Не случайно затова известният английски специалист по южноазиатско право, компаративистът М. Менски, се застъпва за обединение на съвременните теории на естественото право с позитивистките социално-правни традиции, изградено на интерактивната, триъгълна концепция на правния плурализъм⁶⁹.

Що се отнася до Русия, то ние сме още далече от осъзнаването на важността на признаването на принципите на „естественото правосъдие“. Днес все още се срещат твърдения за това, че „в основата си кон-

⁶⁵ J. Raz. *The authority of law: Essays on law and morality*. Oxford – New York, Clarendon, 1979.

⁶⁶ J. Finnis. *Natural law and natural rights*. Oxford – New York, Clarendon, 2011; Вж. също: J. Finnis. *Natural Law Theories*. Edward N. Zalta (*Principal E.*). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Standford, Stanford University, 2015, <https://plato.stanford.edu/entries/natural-law-theories/>.

⁶⁷ George, R. P. *In Defense of Natural Law*. Oxford, 1999; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198267713.001.0001>, Accessed 14.09.2020..

⁶⁸ Вж. например: R. Cotterrell. *The politics of jurisprudence: A critical introduction to legal philosophy*. 2nd edn. London, LexisNexis, 2003, pp. 121 – 122.

⁶⁹ W. Menski. *Comparative Law in a Global Context. The Legal Systems of Asia and Africa*. 2-d Ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2006, pp. 168 – 173; 190.

цепцията на естественото право е митологична и ненаучна⁷⁰. Макар че по въпроса за съотношението на позитивното и естественото право все по-често се чуват резонни изводи, че „опитът показва, че от гледна точка на „здравето“ на правната система и двете направления са еднакво важни“⁷¹.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Binmore, K. G. *Natural Justice*. Oxford – New York, OUP, 2005. p. xiii + 207.

Biondi, B. *Il diritto romano cristiano*. Milano, Guiffrè, 1952. p. X + 611.

Burdese, A. Sul concetto di giustizia nel diritto romano. *Annali di storia del diritto* 14 -17 (1970-1973), p. 103 – 119.

Cambiano, G. La Retorica di Aristotele e il diritto naturale. Testi e problemi del giusnaturalismo romano. *D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007, p. 59 – 74.

Corbino, A. Ius suum cuique tribuere. Osservazioni minime sulla definizione ulpiana di giustizia (D. 1,1,10 pr. e Rhetor. ad Her. 3,2,3). *Homenaje al A. Torrent*. Madrid, Editorial Dykinson, 2016, p. 155 – 165.

Cotterrell, R. *The politics of jurisprudence: A critical introduction to legal philosophy*. 2nd edn. London, LexisNexis, 2003, pp. xiv + 324.

Diesselhorst, M. Die Gerechtigkeitsdefinition Ulpian in D. 1,1,10 pr. Und die Praecepta iuris nach D. 1,1,10,1 sowie ihre Rezeption bei Leibniz und Kant. *Behrends O., Diesselhorst, M. Voß W. E. (Hrsg.). Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlaß des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*. Ebelsbach, Gremer, 1985, pp. 185 – 211.

Falcone, G. Ius suum cuique tribuere. *AUPA* 52 (2007 – 2008), p. 135 – 176.

Finnis, J. *Natural law and natural rights*. Oxford – New York, Clarendon, 2011.

Finnis, J. Natural Law Theories. *Edward N. Zalta (Principal E.). Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Standford, Stanford University, 2015, <https://plato.stanford.edu/entries/natural-law-theories/>.

---

⁷⁰ А. Г. Бондач. Естественное право. *Патриарх Кирилл (ред.). Православная энциклопедия*. 18. Москва, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“, 2008, с. 716 – 718, 751.

⁷¹ В. А. Рудковский. Позитивизм и естественное право (философия права) в контексте современного правопонимания. *Философия права* 5, 30 (2008) с. 9 – 15, с. 12

Fuller, L. L. Positivism and Fidelity to Law – A Replay to Professor Hart. *Harvard Law Review* 71 (1958), p. 630 – 672.

Fuller, L. L. *The Morality of Law*. 2-ed. New Haven, Yale University Press, 1969.

Gallo, F. Definizione celsina e dottrina pura del diritto. *Teoría e storia del diritto privato*. IV. Torino, Giappichelli, 2011, p. 37 – 163.

Gallo, F. Fondamenti romanistici del diritto europeo: a proposito del ruolo della scienza giuridica. M. P. Baccari, e C. Cascione (a cura di). *Tradizione romanistica e Costituzione*. II. Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 2006, p. 1949 – 1987.

George, R. P. *In Defense of Natural Law*. Oxford, 1999; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198267713.001.0001>, Accessed 14.09.2020.

Hart, H. L. H. The Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review* 71 (1958), p. 599 – 629.

Honoré, T. *Ulpian. Pioneer of Human Rights*. Oxford – New York, OUP, 2002.

Jones, D. P., and de Villars A. S. Natural Justice and the Duty to be Fair: Historical Development and General Principles; The Duty to be Fair: Audi Alteram Partem; The Duty to be Fair: The Rule against Bias [chs. 8–10]. *Principles of Administrative Law*. 5th ed. Toronto, Carswell, Thomson Reuters, 2009, pp. 210 – 457.

Kaser, M. Zum 'jus'-Begriff der Roemer. *Essays in Honour of Ben Beinart: Jura Legesque Antiquiores Necnon Recentiores*. Vol. II. University of Cape Town. Faculty of Law. Cape Town, Juta & Co., 1977, p. 63 – 81.

Leyland, P., and Anthony, G. Procedural Impropriety II: The Development of the Rules of Natural Justice/Fairness; Procedural Impropriety III: The Requirements of Natural Justice/Fairness [chs. 15 – 16]. *Textbook on Administrative Law*. 6th ed. Oxford – New York, OUP, 2009, p. 342 – 391.

Lübtow, U. von. De iustitia et iure. *ZRG RA* 66 (1948), s. 458 – 565.

Maher, G. Natural Justice as Fairness. MacCormick, N., Birks, P. (eds.), *The Legal Mind: Essays for Tony Honoré*. Oxford, Clarendon, 1986, pp. 103 – 120.

Marotta, V. 'Iustitia', 'vera philosophia' e 'natura'. Una nota sulle 'Institutiones' di Ulpiano. D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007, p. 285 – 334.

Mastino, I. „Utilitas valuit propter honestatem“: Cicerone e il principio giuridico dell'utilitas. *Diritto @ Storia* 11 (2013), <http://www.dirittoestoria.it/11/D&Innovazione/Mastino-Cicerone-Principio-giuridico-utilitas.htm>.

Menski, W. *Comparative Law in a Global Context. The Legal Systems of Asia and Africa*. 2-d Ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

Neschke-Hentschke, A. Il diritto naturale nell'antica Grecia. Platone e gli stoici. *D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007, p. 11 – 55.

Pani, M. La giustizia distributiva da Simonide a Ulpiano. *C. Cascione e C. M. Doria (a cura di). Fides Humanitas Ius. Studi in onore di L. Labruna. Vol. VI*. Napoli, Editoriale scientifica, 2007, p. 3953 – 3968.

Peppe, L. Riflessioni sulla nozione di „iustitia“ nella tradizione giuridica europea. *Drevnee Pravo* 17 (2007), p. 116–127.

Perelli, L. *Il pensiero politico di Cicerone. Tra filosofia greca e ideologia aristocratica romana*. Firenze, La nuova Italia, 1990, pp. vi + 220.

Raz, J. *The authority of law: Essays on law and morality*. Oxford – New York, Clarendon, 1979.

Schiavone, A. Giuristi e principe nelle Istituzioni di Ulpiano: un'esegesi. *Studia et documenta historiae et iuris* 69 (2003), p. 3 – 56.

Schiavone, A. Il giusnaturalismo dalla Grecia a Roma. Per una storia del giusnaturalismo romano. *D. Mantovani e A. Schiavone (a cura di). Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia, IUSS Press, 2007, p. 3 – 10.

Sicari, A. 'Suum cuique tribuere' nell'esperienza giuridica romana: 'duttilità' di un principio fra valori e diritto. *Roma e America. Diritto Romano Comune. Rivista di diritto dell'integrazione e unificazione del diritto in Eurasia e in America Latina* 35 (2013), p. 9 – 82.

Sini, F. *Bellum nefandum. Virgilio e il problema del „diritto internazionale antico“*. Sassari, Libreria Dessi Editrice, 1991.

Talamanca, M. Relazione in *Fondamenti del diritto europeo*. *P. P. Zamorani, A. Manfredini, P. Ferretti (a cura di). Atti del Convegno 2004*, Torino, 2005, p. 35 – 43.

Thomas, Y. *Imago naturae. Note sur l'institutionnalité de la nature à Rome. Théologie et droit dans la science politique de l'État moderne. Actes de la table ronde de Rome (12 – 14 novembre 1987)*. Rome, École Française de Rome, 1991, p. 201 – 227.

Torrent Ruiz, A. El concepto de *iustitia* en los juristas romanos. *Revista internacional de derecho romano* 21 (2018), p. 90 – 113.

Torrent Ruiz, A. El derecho romano como instrumento para la crítica del derecho positivo. *Juan B. Vallet de Goytisolo (hom.)*, Vol. 1. Madrid, Junta de Decanos de los Colegios Notariales de España, 1988.

Torrent Ruiz, A. Fundamentos del derecho europeo (derecho romano-ciencia del derecho Europeo). *Anuario da Facultade de Dereito da Universidade da Coruña* 11 (2007), p. 941 – 995.

Van Den Bergh, G. Jedem das Seine. *Forum historiae iuris* March 8 (2005), [online] <https://forhistiur.net/en/2005-05-van-den-bergh/?l=de> [Access 14.09.2020].

Waldstein, W. Ist das 'suum cuique' eine Leerformel? *Studia et documenta historiae et iuris* 61 (1995), S. 179 – 215.

Waldstein, W. Zu Ulpian's Definition der Gerechtigkeit (D.1,1,10 pr.). *Festschrift für Werner Flume zum 70. Geburtstag, 12. Bd. 1.* Köln, Otto Schmidt, 1978, S. 213 – 232.

Waldstein, W. Zur juristischen Relevanz der Gerechtigkeit bei Aristoteles, Cicero und Ulpian. *Beck-Mannagetta, M. et al. (Hrsg.). Rechtsethik Band 3, Der Gerechtigkeitsanspruch des Rechts, Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 65. Geburtstag*, Wien, New York, 1996, S. 1 – 71.

Wenger, L. Suum cuique in antiken Urkunden. A. Lang, und J. Lechner, und M. Schmaus (hrsg.) *Aus der Geisteswelt des Mittelalters. Studien und Texte. M. Grabmann zur Vollendung des 60. 2. Supplément a la revue néoscholastique* 1935, S. 1415 – 1425.

Бондач, А. Г. Естественное право. *Патриарх Кирилл (ред.). Православная энциклопедия. 18.* Москва, Церковно-научный центр „Православная энциклопедия“, 2008, с. 716 – 718, 751.

Дзанини, П. Дружба, благодеяние и злоупотребление правом: собирая сведения в разных типологиях сделок. *Древнее право* 1 (31) (2015), с. 130 – 139.

Клеандров. М. И. Правосудие и справедливость как фундаментальная ценность культуры. *Диалог культур: ценности, смыслы, коммуникации: XIII Международные чтения, 16 – 13 мая 2013.* Санкт-Петербург, СПбГУП, 2013, с. 587–595 (Kleandrov. M. I. Pravosudie i spravedlivost' kak fundamental'naya cennost' kul'tury. *Dialog kul'tur: cennosti, smysly, kommunikacii: XIII Mezhdunarodnye chteniya, 16 – 13 maya 2013.* Sankt-Peterburg, SPbGUP, 2013, s. 587–595).

Кофанов, Л. Л. *Внешняя система римского права: право природы, право народов и коммерческое право в юридической мысли античности.* Москва, Статут, 2015 (Kofanov, L. L. *Vneshnyaya sistema rimskogo prava: pravo prirody, pravo narodov i kommercheskoe pravo v yuridicheskoy mysli antichnosti.* Moskva, Statut, 2015).

Номоконов, Г. В. Понятие правосудия и его отличительные признаки. *Современные научные исследования и инновации* 9 (2017) [онлайн]. <https://web.snauka.ru/issues/2017/09/84373> [доступ: 14.09.2020] (Nomoconov, G. V. Ponyatie pravosudiya i ego otlichitel'nye priznaki. *Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovacii* 9 (2017) [onlajn] <https://web.snauka.ru/issues/2017/09/84373> [dostup: 14.09.2020]).

Рудковский, В. А. Позитивизм и естественное право (философия права) в контексте современного правопонимания. *Философия права* 5 30 (2008) с. 9 – 15 (Rudkovskij, V. A. Pozitivizm i estestvennoe pravo (filosofiya prava) v kontekste sovremennogo pravoponimaniya. *Filosofiya prava* 5, 30 (2008) s. 9 – 15).

Рундквист, А. Н. Справедливость как обязательное требование к судебному решению. *Юридические исследования* 6 (2018), с. 14 – 23. DOI: 10.25136/2409-7136.2018.6.22925 (Rundkvist, A. N. Spravedlivost' kak obyazatel'noe trebovanie k sudebnomu resheniyu. *YUridicheskie issledovaniya* 6 (2018), s. 14 – 23. DOI: 10.25136/2409-7136.2018.6.22925).

Сухарев, А. Я., и Крутских, В. Е. (ред.). *Большой юридический словарь. 3-е изд. перераб. и доп.* Москва, Инфра-М, 2003 (Suharev, A. Ya., i Krutskih, V. E. (red.). *Bolyshoy yuridicheskiy slovary. 3-e izd. prerab. i dop.* Moskva, Infra-M, 2003).